

Abdülaziz Buhârî (ö. 730/1330) ve Keşfü'l-Esrâr Adlı Eserindeki Yöntemi*

Öz: Bu Fıkıh literatürünü tanımak, tek başına fıkıh yapmak için yeterli değildir. Fıkıh literatürünü tanımaktan daha önemli olan, fıkıh yapmayı (fıkıh etmeyi) öğrenmektir. Fakat fıkıhın akli bir çaba olması, fıkıh yapan kişilerin ve bu kişileri çevreleyen kültürün mekân ve zaman bağlamında tanınmasını bir zorunluluk haline getirmektedir. Fıkıh üreten akli ve bu aklin mensup olduğu kültürü bilmenin yoluysa, fıkıha dair literatürün yeterince tanınmasından geçmektedir. O halde fıkıh birikimini anlamanın en iyi yollarından biri, tarih boyunca fıkıh üreten insanların yaptıkları işe bakmaktır. Fıkıh literatürüne böyle bir perspektiften bakıldığında her dönemde fakihler, var olan fıkıh birikimini çözümlenme ve günün ihtiyaçlarını karşılayabilecek yeterlilikte bir fıkıh kurma rolünü üstlenmişlerdir. Güncel problemleri karakterize yetkinliği sayesinde fakih, zaman ve mekân şartlarına uygun somut fıkıh üretebilmektedir. Mensup olunan fıkıh birikiminin temel esasları ve benimsenen disiplinin yardımıyla ortaya çıkan güncelleme içerikli bu üretim, mühtehitlerin eliyle de olsa, fıkıhın hayatını sürdürebilme yetisidir. Fıkıhın sürdürülebilirlik yetisi sayesinde her fakih, kendisine kadar gelen birikimi kritik ederek fıkıhı yeniden inşa etmekte ve bu yeni inşayı önce kendine ardından yaşadığı toplumun kabulüne sunmaktadır. Her dönemde fakihlerin eliyle güncelliği test edilen ve gerekli güncellemeleri yapılan fıkıh birikimi, fakihin şahsındaki ve toplumdaki zihni birlik, bütünlük, düzen ve uyumu yansıtmaktadır. Bu yönüyle fıkıh literatürü, kendini ifade edebilme imkânı bulduğu İslam kültür ve medeniyetinin değişen ve değişmeyeniyale algı dünyasını yansıtan ananın odak noktası ve dönemi bağlamında bu algı dünyasının akl-ı selimdir. Fıkıh literatürünü tanımayaya yönelik Hanefi fıkıh usulünü temsil eden en önemli eserlerden birisi, Abdülaziz Buhârî'nin (ö. 730/1330) Keşfü'l-Esrâr adlı Pezdevî'nin (ö. 482/1089) Usûl'üne dair şerhidir.1 Bu çalışmamızda, Abdülaziz Buhârî'nin hayatı, ilmi kişiliği ve eserlerinin yanında onun Keşfü'l-Esrâr adlı eserindeki yöntemi üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Buhârî, Yöntem, Keşfü'l-Esrâr.

Şükrü
AYRAN

Abdulaziz Bukhari's Life and His Method in *Kashf al Asrar*

Abstract: Knowing fiqh literature is not an enough effort to make fiqh alone. It is more important to learn fiqh than know fiqh literature. However, the fact that jurisprudence is a rational effort makes it necessary to recognize the jurisprudence and the culture surrounding them in the context of space and time. The mind that produces fiqh and the way to know the culture to which this mind belongs is to be sufficiently recognized in the literature on fiqh. So one of the best ways to understand the accumulation of fiqh is to look at the work of people who produce fiqh throughout history. From this perspective, the jurisprudence has played a role in analyzing the existing fiqh accumulation and establishing a jurists sufficient to meet the needs of the day. Thanks to its founder role, it is able to produce actual concrete jurisprudence. This production, which is created with the help of the discipline adopted and the basic principles of the fiqh accumulation, is the ability of the fiqh to survive, albeit with the hands of mujtahids. Thanks to the sustainability ability of jurisprudence, each jurisprudence rebuilds the jurisprudence by critically accumulating its own accumulation and presents this new construction first to himself and then to the society in which he lives. The jurisprudence of the jurisprudence tested in every period by the hand of the jurists reflects the mental unity, integrity, order and harmony in the jurist and society. In this aspect, fiqh literature is the rational of the world of perception in the context of the focal point and period of the mirror that reflects the world of perception with the changing and unchanging of Islamic culture and civilization in which it has the opportunity to express itself. One of the most important works representing the Hanafi fiqh method to recognize the fiqh literature is Abdulaziz Bukhari's (730/1330) *Kashf al Asrar* which is commentary of al-Bazdawi's (482/1089) *Usûl*. In this study, the life, scientific personality and works of Abdulaziz Bukhari, as well as his method in his work called *Kashf al-Asrar* will be discussed.

Keywords: Islamic Law, al-Bazdawi, Bukhari, Method, *Kashf al Asrar*, etc.

* Bu çalışma, 2010 yılında Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne yapıp teslim edilen "Abdülaziz el-Buhârî'nin Keşfü'l-Esrâr an Usûli Fahrilişlâm el-Pezdevî Adlı Eserindeki Usulü" adlı Yüksek Lisans tezinden istifade edilerek yazılmıştır.

** Dr. Öğr. Uyesi, Bitlis Eren Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, İslam Hukuku Anabilim Dalı. E-Posta: cemilmeric1313@gmail.com - ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0129-0973>

*** Pezdevî'nin tam ismi, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Huseyin b. Abdülkerim b. Musâ b. İsa b. Mücâhî'tir. Pezdevî, hicri 400/m. 1010'lu yılların başında Buhârâ yolu üzerinde ve Nesef'e yakın bir köy olan Pezde'de dünyaya gelmiştir. Eserlerinde ağır bir üslup kullanan Pezdevî, bu özelliğinden dolayı Ebu'l-Usr (Zorluk Babası) künyesiyle meşhur olmuştur. Hayatı hakkında kaynaklarda fazla bilgi bulunmayan Pezdevî, arkadaşları büyük fakih Serahsî (ö. 483/1089) birlikte devrin Hanefi fıkıh imamı kabul edilen Şemsüleimme Abdülaziz el-Halvânî'nin (ö. 452/1060) elinde yetişmiştir. Pezdevî, hicri 5 Recep 482 (miladi 13 Eylül 1089) yılında Semerkant yakınında Kisse'de (günümüzde Şehrisebz) vefat etmiştir. Pezdevî usulü diye bilenen Pezdevî'nin usule dair *Kenzu'l-Vusûl ilâ Marifeti'l-Usûl* adlı eseri, Serahsî'nin *el-Usûl* üyle birlikte klasik Hanefi usul geleneğinin en olgun eseri kabul edilmektedir. Kendinden sonra gelen birçok usul eserinin sistematığıne ve içeriğine etki eden bu eserin üzerine yapılan otuz yakın şerh ve talik mevcuttur. Pezdevî'nin hayatı ve eserleriyle ilgili daha geniş bilgi ve değerlendirmeye için bkz. Muhammed Hamidullah, "Usûl al-Fıkıh Tarihi," *cev. Fuat Sezgin. İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi II/1* (1956-57): 12-13; Murteza Bedir, Ferhat Koca, "Pezdevî, Ebu'l-Usr," *DİA*, XXXIV, (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 264-266; Şükrü Ayran, "Abdülaziz el-Buhârî'nin Keşfü'l-Esrâr an Usûli Fahrilişlâm el-Pezdevî Adlı Eserindeki Usulü," (Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010), 1-17; Vahap Ovacı, "İslam Hukuk Metodolojisinde Aklin Teşrii Rolü (Usûl-ü Pezdevî ve el-Mustasfâ Örneğinde Hüsün-Kubuh)," (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2013), 12-21.

1. Abdülaziz Buhârî'nin Hayatı, İlmi Kişiliği ve Eserleri

1.1. Abdülaziz Buhârî'nin Hayatı

Tam ismi Alâuddin Abdülaziz b. Ahmed b. Muhammed olan Abdülaziz Buhârî'nin hayatı hakkında kaynaklarda fazla bilgi bulunmamaktadır. Abdülaziz Buhârî, muhtemelen hicrî VII. (milâdî XIII.) yüzyılın ortalarında doğmuş olmalıdır. Hicrî VII. yüzyıl, Abbasî hâkimiyetinin son bulduğu ve İslam dünyasından büyük çalkantıların yaşandığı bir dönemdir. Doğudan Moğolların batıdan ise Haçlıların düzenlediği saldırılar yüzünden, Mısır ve Kuzey Afrika hariç, İslam dünyasının neredeyse her köşesi tamamen harap edilmiştir.¹ Hicrî 656'da (1258) hilafet merkezi olan Bağdat'ı işgal eden Moğollar, bir milyondan daha fazla insan katletmiş ve şehrin tamamını harabeye çevirmiştir. Üç aydan daha fazla süren katliam, geriye kalan halkın eman dilemesiyle durdurulabilmiştir. Harabeye dönen İslam coğrafyasında kıtlık baş göstermiş ve ortada kalan cesetler yüzünden ölümcül salgın hastalıklar yaygınlaşmıştır.²

Abdülaziz Buhârî'nin doğup hayatını devam ettirdiği Mâverâünnehir bölgesi de Moğolların bu saldırılarından nasibini almıştır. Moğallar'ın Mâvrâünnehir bölgesinde hicri VII. yüzyılın ilk yarısından itibaren başlattıkları saldırılar nedeniyle hicri 670'li (1270'ler) yıllarda halk, Buhârâ'nın neredeyse tamamını boşaltmak zorunda kalmıştır. Daha sonra şehir geri dönüşlerle yeniden kurulmuş; fakat hicri 716 (1316) yılında gerçekleşen yeni bir Moğol yağmasıyla yeniden harabeye dönmüştür.³ İkinci yağmayla birlikte Buhârâ'daki cami, medrese ve vakıflar kederine terk edilmiştir. Bu durum, birkaç yüzyıl bu şekilde devam etmiştir.⁴

1 Mısır'a hükmeden Kutuz (ö. 658/1260), Any-ı Calût savaşında Moğol ordusunu bozguna uğratarak Mısır ve Kuzey Afrika şeridini Moğol işgalinden kurtarmıştır. Bu galibiyet, muhtemel Moğol-Haçlı ittifakına büyük bir darbe indirerek, İslam âlemini olası daha büyük bir tehlikeden korumuştur. Konuyla ilgili bkz. Ebu Abdillah Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabi, *el-Iber fi Haberî Men Ğaber*, thk. Ebu Hâcir Muhammed b. Besyûni, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1985), III, 288; Ebu'l-Fidâ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye* (Beyrut: Mektebetü'l-Me'ârif, 1988), XIII, 222; Abdülkerim Özaydın, "Aynicâlût", *DİA*, IV, (İstanbul: TDV Yayınları 1991), 275-276; İsmail Yiğit, "Kutuz", *DİA*, XXVI, (İstanbul: TDV Yayınları 2002), 500-501.

2 Zehebi, *el-Iber*, III, 277-278; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 200-205.

3 Bölgede Moğol baskısının azalmasına bağlı iyileşmelerin yaşanmasının nedeni, bazı Moğol hükümdarlarının Müslüman olmasıdır. Fakat Moğolların ilk dönemlerinde İslam hükümdarlarla sınırlı kalmıştır. Bazı hükümdarlar, İslam'ı tercih ederken diğer bazıları, böyle bir tercihte bulunmamıştır. Örneğin Müslüman Moğol hükümdarlardan Ahmed b. Hülâgu (ö. 683/1284), başa geçtiğinde cami ve medreseler inşa edilmesini ve Raşit Halifeler dönemindeki şekliyle şer'î hükümlerin uygulanmasını istemiştir. Fakat bu dönem, Ahmde'nin ölümünden sonra eskisine dönmüştür. Konuyla ilgili bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 324; Ebu'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed Muhammed el-Akrî el-Hanbelî İbnü'l-İmâd ed-Dimeşki, *Şezerâtü'z-Zehab fi Ahbâri Men Zeheb*, thk. Mahmûd el-Arnaûtî, (Beyrut: Dâru İbni'l-Kesîr, 1986), VII, 646.

4 Ramazan Şeşen, "Buhara", *DİA*, VI, (İstanbul: TDV Yayınları 1992), 365-367.

Mâverâünnehir bölgesindeki bütün bu olumsuz siyasi ortama rağmen özellikle Müslüman olan bazı hükümdarlar ve Moğolların adına bölgeyi yöneten bazı idareciler, ilim adamlarını vergiden muaf tutmuşlar ve onlara karşı müsamahakâr davranmışlardır.⁵ Devrin ilmi ve âlimi seven fedakâr insanları sayesinde Registan'da kurulan Mesut Bey Medresesi bu tür çabalara bir örnektir. Bölgede yaşayan diğer din mensupları da Müslümanların eğitim faaliyetlerine ilgi duymuştur. Bu devirde inşa edilen Hâniye Medresesi, Hıristiyan bir hükümdarın İslami ilimlere değer veren annesi tarafından inşa ettirilmiştir. Devrin şartları göz önünde bulundurulduğunda Mesut Bey ve Hâniye medreseleri, oldukça büyüktür.⁶

Mâverâünnehirli olduğu kesin olarak bilinen Abdülaziz Buhârî'nin, nisbesi Buhârî olmasına rağmen, aslen nereli olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Amcası Muhammed Mâyamerğî'yi⁷ (ö. ?) Mâverâünnehr şehirlerinden Semerkant'a nispet ettiği için Buhârî'nin kendisinin aslen Semerkantlı olduğu anlaşılmaktadır.⁸ Abdülaziz Buhârî'nin bir diğer Mâverâünnehr şehri Buhârâ'ya nispet edilmesi, Semerkantlı olan ailesinin çeşitli nedenlerle Buhârâ'ya yerleşmesinden veya ömrünün sonuna kadar ilmi faaliyetlerini Buhârâ'da sürdürmesinden kaynaklanmış olabilir. Nitekim o, kendisini Semerkant merkezli Hanefi fıkıh geleneğine değil, Serahs ve Buhârâ merkezli Hanefi fıkıh geleneğine nispet etmektedir.⁹

5 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 324; XIV, 29.

6 Şeşen, "Buhara", 365-367.

7 Mâyamerğî'nin tam ismi Muhammed b. Muhammed Fahrüddin'dir. Mâyamerğî'nin doğduğu Mâyamerğ Buhârâ yolu üzerinde büyük bir köydür. Abdülaziz Buhârî'nin hocası ve amcası Mâyamerğî, Şemsüleimme el-Kerderî (ö. 642/1244) 'den ders almıştır ve Melekiye Abbasiye Medresesi'nde müderrislik yapmıştır. O, büyük Hanefi fakihî ve usulcüsü Ahsîkesî'nin yakın arkadaşı ve öğrencisidir. Mâyamerğî, devrinde Pezdevî *Usul*'üne, *el-Hidâye*'ye yoğunlaşan, bu iki eserle ilgili çalışmaları olan ve bunları en iyi okuyup okutan olarak bilinmektedir. Mâyamerğî'nin belli başlı eserleri şunlardır: 1- *el-Müstasfâ fi Şerhi'l-Manzûme*, 2- *Şerhu'n-Nâfi'* (Bu eserini *el-Menâfi'* diye isimlendirmiştir.), 3- *el-Menâr fi'l-Usul*, 4- *el-Menâr fi Usul'd-Dîn*. Mâyamerğî ile ilgili geniş bilgi için bkz. Husâmuddîn Huseyn b. Ali b. Haccâc b. Ali es-Sığnâkî, *Kitâbu'l-Vâfi fi Üsûli'l-Fıkıh*, thk. Ahmed Muhammed Mahmud el-Yemânî, thk. Ahmed Muhammed Mahmud el-Yemânî, (Suud: Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi Yayınları, 1997), V, 1714-1715; Muhammed Abdül-Hay el-Leknevî, *el-Fevâidü'l-Behiyye fi Terâcimi'l-Hanefiyye* (Beyrut: Dâru'l-Erkam, 1998), 186.

8 Bu nispeti görmek için bkz. Alâuddîn Abdülaziz Ahmed el-Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr an Usûli Fahrî'l-İslâm el-Pezdevî*, thk. Muhammed Mu'tasimbillâh el-Bağdâdî, (Beyrut: Daru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1994), I, 16-17.

9 Buna yönelik ima için bkz. Abdülaziz Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, I, 127-289; IV, 57; Buhârâ ve çevresinde Hanefi fıkıh birikiminin kendine özgü yerleşip, gelişimi ile ilgili bilgi ve değerlendirmeler için bkz. Murteza Bedir, *Buhara Hukuku Okulu Vakıf Hukuku Bağlamında X-XIII. Yüzyıl Orta Asya Hanefi Hukuku Üzerine Bir İnceleme* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2014), 27-31.

İlimle meşgul olan bir aile ortamında yetiştiği anlaşılan Abdülaziz Buhârî, Şemsüleimme Muhammed Kerderî'nin¹⁰ (ö. 642/1244) en seçkin iki öğrencisi Hâfuzuddin Kebîr Buhârî¹¹ (ö. 692/1294) ve Muhammed Mâyamerğî'den ders almıştır. Bizzat kendi ifadesine göre küçüklüğünden itibaren amcası Mâyamerğî'nin dizinin dibinde yetişmiş ve çevresinde ondan en fazla istifade eden kişi olarak tanınmıştır. Amcası Melekiye Abbâsiye Medresesi'nde müderrislik yaptığı için Buhârî, eğitim sürecinin en azından belli bir dönemini, Serahs'da geçirmiş olmalıdır.¹² Öğrenciliğinden itibaren yakın arkadaşı olan Hâfizuddin Nesefî¹³ (ö. 710/1310) ve Hüsâmuiddin Sıgnâkî¹⁴ (ö. 714/1314) gibi devrinin en önemli ilim adamlarıyla detay ve ileri denecek düzeyde fıkıh ve fıkıh usulü meselelerinin tartışıldığı ilmi meclisler düzenlemiştir.¹⁵

Ahsîkesî'nin¹⁶ (ö. 644/1246) *el-Muhtasar (el-Müntehab)* adlı usul eserine yaptığı şerhin sonuna düşülen kayda göre Buhârî, hicrî 730 (1330) senesinde vefat etmiştir.¹⁷ Buhârî'nin nerede vefât ettiğine nerelere seyahat ettiğine dair terâcim ki-

- 10 Kerderî'nin hayatı ve eserleriyle ilgili bilgi ve değerlendirme için bkz. Ahmet Özel, "Kerderî", *DİA*, XXV, (İstanbul, TDV Yayınları, 2002), 276-277.
- 11 Hâfizuddin Kebîr, hicrî 615/m. 1218 yılında Buhârâ da doğmuştur. Hâfizuddin Kebîr, Şemsüleimme Kerderî (642/1244)'den fıkıh tahsil etmiştir. O, ilmi, irfanı verası ve öğrenci yetiştirmedeki fedakârlığıyla tanınmış bir Hanefî fakihidir. Abdülaziz Buhârî ve Ebu'l-Alâ Şemsüddin Mahmud b. Ebubekr Kelâbâzî (700/1300) başta olmak üzere birçok âlim kendisinden ders almıştır. Hicrî 693 (milâdî 1294) senesinde Buhârâ'da vefât etmiş ve Kelâbâz'a defnedilmiştir. Konuyla ilgili bilgi ve değerlendirme için bkz. Sıgnâkî, *Vâfi*, V, 1715; Leknevî, *el-Fevâid*, 199-200; Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri* (Ankara: Türkiye Diyanet Yayınları, ty.), 56-57.
- 12 Abdülaziz Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, I, 16-17; Sıgnâkî, Mâyamerğî'yi Pezdevî'nin eserlerine dair incelemeleri en iyi şekilde idrak eden ve bu eserleri en iyi şekilde okutup yayan bir ilim adamı olarak nitelemektedir. Konuyla ilgili bkz. Sıgnâkî, *Vâfi*, V, 1714-1715.
- 13 Hayatıyla ilgili bilgi ve değerlendirme için bkz. Bedir, Koca, "Pezdevî", 567-568; Ayrıca bkz. Seher Muhammed Fehmî Kurdiyye, "Menhecü'l-İmâmi'n-Nesefî fi'l-Kırâa ve Eserühâ fi Tefsîrihi," (Yüksek Lisans Tezi, Gazze İslam Üniversitesi Yüksek Öğretim Dekanlığı, 2001), 2-33; Ebu'l-Berekât en-Nesefî, *Menâru'l-Envâr*, çev. Soner Duman, Osman Güman ve Süleyman Kaya, (İstanbul: Beka Yayıncılık, 2016), 13-15.
- 14 Sıgnâkî'nin *el-Vâfi* adlı şerhini tahkik eden Ahmed Yemânî'nin Sıgnâkî hakkında bilgi ve değerlendirmeleri için bkz. Sıgnâkî, *Vâfi*, I, 28-67; Sıgnâkî'nin *el-Kâfi* adlı Pezdevî Usûl'ü şerhini tahkik eden Fahrüddin Kânî'nin konuyla ilgili bilgi ve değerlendirmeleri için bkz. Husâmuiddin Huseyn b. Ali b. Haccâc b. Ali es-Sıgnâkî, *el-Kâfi Şerhu'l-Bezdevî*, thk. Fahrüddin Seyyid Muhammed Kânî, (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2001), I, 38-80; Rahmi Yaran, "Sıgnâkî", *DİA*, XVII, (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 164-166.
- 15 Konuyla ilgili bkz. Abdülaziz Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, II, 36.
- 16 Hayatıyla ilgili daha geniş bilgi ve değerlendirme için bkz. Mustafa Uzunpostalcı, "Ahsîkesî", *DİA*, II, (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 181; Sıgnâkî'nin *el-Vâfi* adlı şerhini tahkik eden Ahmed Yemânî'nin Ahsîketi hakkında verdiği bilgiler için bkz. Sıgnâkî, *Vâfi*, I, 19-26.
- 17 Keşfü'l-Esrâr'ı tahkik eden Muhammed Mu'tasimbillah, Abdülaziz Buhârî'nin Ahsîkesî'nin Muh-

taplarında herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Ekmelüddin Bâbertî'nin Pezdevî *Usul*'ü şerhinin başında ifade ettiğine göre hocası büyük Hanefi usulcüsü Kâkî (ö. 749/1348),¹⁸ Pezdevî *Usul*'ünü Buhârâ'daki Mecîriyye Medresesi'nde hocası Abdülaziz Buhârî'den bizzat okumuştur.¹⁹ Bu bilgiye dayanarak Buhârî'nin, ömrünün sonuna kadar Buhârâ ve Serahs bölgesinde yaşayıp, Mecîriyye Medresesi başta olmak üzere çeşitli eğitim kurumlarında ders verdikten sonra Buhârâ'da vefât ettiğini söyleyebiliriz.

1.2. Abdülaziz Buhârî'nin İlmî Kişiliği

Abdülaziz Buhârî, başta yakın arkadaşları Ebu'l-Berekât en-Nesefî ve Hüsâmuddin es-Sıgnâkî gibi arkadaşlarıyla birlikte devrin en yetkin Hanefi ilim adamlarından ders almıştır. Abu'l-Alâ Şemsüddin Mahmud b. Ebubekir el-Kelâbâzî (ö. 700/1300),²⁰ Hüsâmuddin Hüseyin b. Ali es-Semânî (ö. 704/1304),²¹ Ali b. Muhammed b. el-Hasen el-Halâtî (ö. 708/1308), Ebu'l-Mekârim Zâhiruddin İshâk b. Ebi Bekir el-Vâvicî (ö. 710/1310) ve Muhammed b. el-Elvâhî (ö. 716/1316)²² gibi fakihler, Buhârî'nin devrinde yaşayan ilim adamlarından sadece birkaçıdır. Bu ilim adamlarının çoğu, Abdülaziz Buhârî ile aynı hocalardan ders almış ve ömür boyu birbirlerine arkadaşlık ve hocalık etmişlerdir. Buhârî'nin en yakın arkadaşlarından Sıgnâkî'nin "Özellikle bu sanat (fıkıh usulü) konusunda son derece yetenekli, akranlarından üstün bir gençler topluluğuna rastladım. Bu gençler, bu sanatın en zirvesine yükseldi. Onların önlerinde diz kırdım ve onlardan aldıkları

tasarı'na yaptığı Ğâyetü't-Tahkik adlı şerhin sonunda Abdülaziz Buhârî'nin vefât tarihinin düşüldüğünü söylemektedir. Konuyla ilgili geniş bilgi ve değerlendirme için bkz. Abdülaziz Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, I, 12-20; Bizim ulaştığımız Ğâyetü't-Tahkik baskısında böyle bir kayda rastlamadık. Konuyla ilgili bkz. Alâuddin Ahmed Abdülaziz el-Buhârî, *Kitabü't-Tahkik Şerhu'l-Husâmî el-Ma'rûf Ğâyetü't-Tahkik* (Karaçi: Matbaatü Nevelkişver, 1876), 371-372.

- 18 Kâkî'nin hayatı ve eserleri için bkz. Leknevî, *Fevâid*, 62; Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri*, 76-82; Hüseyin Kayapınar, "Kıvâmüddin Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Hucendî el-Kâkî", *DİA*, XXIV, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 216.
- 19 Bâbertî'nin hocası Kâkî'den aktardığı bu bilgiye ilişkin bkz. Ekmelüddin Muhammed b. Mahmûd el-Bâbertî, *et-Takrîr li Usûli Faharilislâm el-Bezdevî*, thk. Abdüsselâm Subhî Hâmid, (Kuveyt: Vizâratü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 2005), I, 78.
- 20 Hayatı ve eserleri için bkz. Leknevî, *Fevâid*, 210-211; Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri*, 73; Selahattin Polat, "Kelâbâzî, Mahmud b. Ebû Bekir", *DİA*, XXV, (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 191-192.
- 21 Konuyla ilgili bkz. Kârl Brökelmân, *Târihu'l-Edebi'l-Arabî*, çev. Mahmûd Fehmi Hicâzî ve Diğerleri, (Mısır: Münazzametü'l-Arabiyye li't-Terbiyeti ve's-Sekâfeti ve'l-Ulûm, 1994), III, 661.
- 22 Abdülaziz Buhârî döneminde yaşamış ilim adamlarından bazıları için bkz. Brökelmân, *Târihu'l-Edebi'l-Arabî*, VI, 302-303.

rımı bu sanatta (fıkıh usulünde) ortaya koydum.”²³ şeklindeki sözleri, Buhârî ve akranlarının yetişmesine katkı sağlayan devrin Mâverâünnehr’indeki ilmî ortamı özetler niteliktedir.

Keşfü'l-Esrâr adlı eserinin başında aktardığına göre amcasının himayesinde yetişip ondan furu ve usul eserlerini okuduğu için Abdülaziz Buhârî arkadaşlarıncâ özellikle Pezdevî'nin usulünü şerh etmeye en yetkin isim olarak görülmüştür.²⁴ Meşhur Hanefî usul ve kelamcısı Bâbertî'nin (ö. 786/1384) onu imam, allâme, müçtehit ve büyük bir şahsiyet olarak nitelemesi;²⁵ yine bir diğer meşhur Hanefî fakihî İbnü'l-Hümâm'ın (ö. 861/1457) onu “canlıların uyulacak örneği ve müçtehitlerin bakiyesi” şeklinde övmesi,²⁶ daha sonraki dönemlerde onun ilim adamları arasındaki otoritesini ortaya koymaktadır.

Abdülaziz Buhârî'nin ilmi kişiliğini oluştururken Ebu Hanife ve arkadaşlarını örnek aldığını söyleyebiliriz. Çünkü Buhârî, Ebu Hanife ve arkadaşlarına duyduğu hayranlığı açıkça dile getirmekte; fıkıh, ilim ve takva gibi, bir ilim adamında bulunması gereken hasletleri onların söz, tercih ve tutumlarına göre tanımlamaktadır. Ona göre Ebu Hanife ve arkadaşları, fıkıh ilminin öncüsüdürler. Meselelerin tahricinde ve cevapların hatadan arındırılmasında hiç kimse onların önüne geçemediği için onlar seleftir. Usulü gözeterek furu-ı fikhî oluşturmada kimse onların ulaştığı seviyeye ulaşamamıştır. Onlar, Allah'ı bilen (ârif) ve O'nun dinin samimi kulu (âbid) oldukları için kendini tam manasıyla rabbine adanmış (rabbânî) şahsiyetlerdir. Ebu Hanife ve arkadaşları; tıpkı sahabe ve tabiin gibi hükümleri kitap, sünnet, icma ve kıyas sıralamasına riayet ederek elde etmişlerdir. Hem Ebu Hanife hem de arkadaşları, asla bidat ve heva ehli değildir.²⁷

23 Siğnâkî, bazılarında öğrencilik de yaptığı yakın arkadaşlarının isimlerini vermiş ve bu devirde bu düzeyde ilmi yeterliliğe sahip daha birçok arkadaşının yetiştiğini söylemiştir. Konuyla ilgili bkz. Siğnâkî, *Vâfi*, V, 1716-1717.

24 Abdülaziz Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, I, 16, 17.

25 Ekmüldüddin Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed el-Bâbertî, *el-İnâye*, thk. Abdurrazzâk Gâlib el-Mehdî, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), I, 4.

26 İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddin Muhammed b. Abdolvâhid b. Abdülhamîd b. Mesud es-Sivâsî, Şerhu Fethi'l-Kadîr, thk. Abdurrazzâk Gâlib el-Mehdî, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), I, 5.

27 Konuyla ilgi daha önce sunduğumuz bir bildiri metni için bkz. Şükrü Ayrar, “Abdülaziz Buhârî'nin “Keşfü'l-Esrâr” Adlı Eserinde Ebû Hanife Tasavvuru,” *Devirleri Aydınlatan Meş'ale: İmâm-ı A'zam Uluslararası Sempozyum Tebliğler Kitabı* içinde. Bu bildiri Eskişehir'de 28-30 Nisan 2015 tarihleri arasında *Devirleri Aydınlatan Meş'ale: İmâm-ı A'zam Uluslararası Sempozyumu*'nda sunulmuştur. (Eskişehir: 2015), 307-315.

İlimle uğraşmaya başladığı erken dönemlerden itibaren hocasının yanında ayrıntılı fıkıh usulü konularının tartışıldığı meclislere katılan²⁸ Abdülaziz Buhârî, fikrî şahsiyetinin oluşmasında etkin olan bu ilim geleneğini akranlarıyla da devam ettirmiştir.²⁹ Pezdevî *Usul'*ünü şerh ederken kendisine ulaşan notların yanında³⁰ birçok kaynaktan yararlanması,³¹ nüsha farklılıklarına dikkat çekmesi³² ve bazı şerhlerdeki bir kısım yanlış anlamaları gerekçeli bir biçimde eleştirmesi,³³ onun muhakkik bir ilim adamı olduğunu bizlere göstermektedir. Onun Pezdevî *Usul'*ünü şerh ederken bazen Pezdevî'nin asıl metindeki görüşlerini kabul etmemesi, yer yer bu görüşleri Hanefî usul geleneğinden ayrılmış şahsi bir tercih olarak adlandırması,³⁴ bu tür itibara alınmayacak görüşler yerine Hanefî usulcülerin yaygın tercihin benimsenmesi³⁵ veya kendisi yeni bir bakış ortaya koyması,³⁶ hatta bazen İmam Şâfiî'nin görüşlerini benimsenmesi,³⁷ bizlere onun taklit ve taassuptan uzak bir ilmi yaklaşım sergilediğini ve doğrunun peşine düşmüş bir ilim adamı kimliği taşıdığını göstermektedir.

Bazı kelamî konularda kendi geleneğinden ayrılacak düzeyde farklı görüşler benimsenmesi,³⁸ dinler ve mezhepler konusunda verdiği ayrıntılı bilgi³⁹ ve cedel ilmi konusunda sunduğu yaklaşım⁴⁰ onun fıkıh ve fıkıh usulü yanında diğer aklı ilimlerde yetkin bir ilim insanı olduğunu ortaya koymaktadır. O sadece bir ilim adamı değil bildikleriyle amel etmeye gayret eden âbid ve takvalı biridir.⁴¹ Ona göre fıkıhta derinleşmek (tefakkuh) en büyük cihattır.⁴² Fakih; dünya-

28 Abdülaziz Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, II, 36.

29 Bu tartışmalardan birini görmek için bkz. Abdülaziz Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, IV, 98-99.

30 Bu notlardan faydalandığını görmek için bkz. Abdülaziz Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, IV, 479.

31 Tespit ettiğimize göre Abdülaziz Buhârî *Keşfü'l-Esrâr* adlı şerhini yazarken çeşitli alanlara dair yüzün üzerinde kaynaktan mukayeseli bir biçimde yararlanmıştır. Konuyla ilgili Ayran, *Abdülaziz el-Buhârî*, 38-53.

32 Örnek olarak bkz. Abdülaziz Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, II, 43-76-99-693.

33 Örnek olarak bkz. Abdülaziz Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, I, 224; II, 15; IV, 62.

34 Konuya ilişkin örnek için bkz. Abdülaziz Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, I, 483.

35 Konuyla ilgili örnek için bkz. Abdülaziz Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, I, 187.

36 Örnek olarak bkz. Abdülaziz Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, I, 68-117; IV, 317.

37 Konuyla ilgili bkz. Abdülaziz Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, I, 575.

38 Abdülaziz Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, I, 395-396.

39 Dinler Tarihi ve Mezhepler Tarihi (el-Milel ve'n-Nihal) ile ilgili verdiği bazı ayrıntılı bilgi ve tartışmalar için bkz. Abdülaziz Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, II, 217-660-662-663-667-668-269; IV, 546-547.

40 Bu yaklaşım için bkz. Abdülaziz Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, I, 33.

41 Abdülaziz Buhârî, ilimle amelin önemine vurgu yapmakla kalmamış amelleri uzvi ve kabî şeklinde iki kısma ayırmıştır. Konuyla ilgili bkz. Abdülaziz Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, I, 47-48-51-52-54.

42 Bkz. Abdülaziz Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, I, 53.

ya karşı zâhit, ahreti uman, günahını çok gören, Rabb'ine sürekli ibadet eden ve Müslüman fıtratına yakışmayan şeylerden uzak duran kişidir.⁴³ Ehl-i sünnet ve'l-cemaat terkinin ehl-i sünnet kısmını Hz. Peygamber'in akidesine cemaat kısmını ise sahabenin akidesine bağlılık olarak anlayan⁴⁴ Buhârî, kendini bağlı olduğu akideyi savunan bir ehl-i sünnet âlimi olarak görmektedir.⁴⁵ Pezdevî'nin anlatmak istediği bazı incelikleri anlayamadığında Pezdevî'nin ilmi birikimine göre kendi ilmi seviyesini düşük görmesi, onun mutedil ve mütevazı kişiliğini yansıtmaktadır.⁴⁶ Allah dostlarının kerametini kabul etmesi,⁴⁷ tasavvuf eserlerinde anlatılan kıssalara⁴⁸ ve sözlere yer vermesi,⁴⁹ hükümlerin hikmet boyutlarını ihmal etmemesi,⁵⁰ ibadetlerin zahir ve batın boyutlarına değinmesi⁵¹ ve bazı kapalı tasavvuf terimlerini açığa kavuşturması⁵² onun tasavvufa meyilli bir kişi olduğunu göstermektedir.⁵³

Abdülaziz Buhari, fıkıh ilmine dair yaptığı eleştirilerde hem kendi mezhep mensuplarına karşı hem de diğer mezhep mensuplarına karşı –elden geldiğince yumuşak bir üslup benimsemiştir. Pezdevî'nin bazı yanlış bulduğu yorumlarını edebi ve saygısı gereği hata değil de "sehiv etmek"⁵⁴ veya "zanna düşmek"⁵⁵ şeklinde isimlendirmesi, kendi mezhebine mensup ilim adamlarına karşı yumuşak bir üslup benimsemesine örnek verilebilir. O aynı tavrı ümmet kapsamında değerlendirdiği diğer mezhep mensuplarına karşı da elden geldiğince göstermeye çalışmaktadır. Ona göre savunucusu olduklarını iddia etmelerine rağmen tevhit akidesini gerçekte ortadan kaldıracak görüşler⁵⁶ benimseyen Mutezile, heva ehli veya kâfir değildir; ehl-i kible ve ümmet kapsamındadır.⁵⁷ Oysa Cebrî'ye, Kaderiy-

43 Abdülaziz Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, I, 51-52.

44 Abdülaziz Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, I, 35.

45 Yaptığı ehl-i sünnet savunusu için bkz. Abdülaziz Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, II, 619-621.

46 Abdülaziz Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, II, 29.

47 Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, I, 250.

48 Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, I, 363.

49 Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, IV, 12.

50 Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, I, 552-553.

51 Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, IV, 233-236.

52 Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, I, 62.

53 Bâbertî, Abdülaziz Buhârî'yi "alâmetü'l-verâ (verânın alâmeti)" şeklinde tanıtmıştır. Konuyla ilgili bkz. Bâbertî, *Takrîr*, 78.

54 Abdülaziz Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, II, 301.

55 Abdülaziz Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, II, 96.

56 Abdülaziz Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, I, 158.

57 Abdülaziz Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, III, 36; IV, 379.

ye, Rafiziyye, Hariciyye, Müşebbihe ve Mürchie heva ehlidir.⁵⁸ Müslümanlar siyasi ve kültürel başarı elde ettiğinde bu başarıdan çekinen ve hoşnutsuzluk duyan bu tür fırkalar, gizli cemiyetler haline gelmiştir.⁵⁹ Müslümanların siyasi ve kültürel başarılarından rahatsız olan bu tür fırkaların sadece kibleye yönelmeleri, bu tür fırka mensuplarını ümmetin kapsamına sokmamaktadır.⁶⁰

1.3. Abdülaziz Buhârî'nin Eserleri

Kaynaklardan ulaşılabildiğimize göre Abdülaziz Buhârî'nin dört adet eseri bulunmaktadır. Dört eser de fıkıhla ilgilidir. Bu eserlerin isimleri şu şekildedir:⁶¹

Şerhu'l-Müntehabî'l-Hüsâmî li'l-Ahsikesî diğer ismiyle *Ğâyetü't-Tahkîk Şerhu'l-Husâmî*⁶²

Keşfü'l-Esrâr an Usûli Fahrilislam el-Pezdevî,

*Şerhu'l-Hidâye*⁶³

Kitâbu'l-Efniye.

Erba'ün fi'l-Hadîs

Risâle fi Tahrîci Mesâili Zevî'l-Erhâm fi'l-Ferâiz

Görüldüğü üzere Abdülaziz Buhârî, sadece fıkıh alanında eser kaleme almıştır. Bu durum, telif anlamında, onun sadece fıkıhla uğraştığını göstermektedir. O, yazdığı bu eserleri ve yetiştirdiği öğrencileri sayesinde fıkıh usulü yanında, fûrû-ı fıkha da katkıda bulunmuştur.⁶⁴

58 Abdülaziz Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, I, 42.

59 Abdülaziz Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, III, 356.

60 Abdülaziz Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, III, 442.

61 Abdülaziz Buhârî'nin eserlerine ilişkin bilgi ve değerlendirme için bkz. Leknevî, *Fevâid*, 64, 65; Ahmed b. Mustafa Taşköprüzâde, *Miftâhu'l-Ulûm fi Mevzû'ati'l-Ulûm* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ty.), I, 165; Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri*, 77.

62 Bu eser 1871 ve 1876 tarihlerinde Karaçi'de basılmıştır. 1876 senesinde basılan kitabın Pdf'si elimizdedir.

63 Abdülaziz Buhârî, bu eseri Öğrencisi Kâkî'nin ısrarları üzerine telif etmeye başlamış; fakat ömrü kifayet etmediği için nikâh konusuna kadar gelebilmiştir. Konuyla ilgili bilgi için bkz. Abdülaziz Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, I, 13.

64 Hanefî fıkıh geleneğinin önde gelen temsilcilerinden Celâleddin Ömer b. Muhammed b. Ömer el-Habbâzî (ö. 691/1292) ve Kıvâmuddîn, Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Kâkî es-Sincârî (ö. 749/1349) Abdülaziz Buhârî'nin yetiştirdiği öğrenciler arasındadır. Her iki ilim adamının hayatı ve eserleri için bkz. Leknevî, *Fevâid*, 62, 101.

2. Abdülaziz Buhârî'nin Keşfü'l-Esrâr Adlı Eserindeki Yöntemi

2.1. Yöntemin Mâhiyeti

Abdülaziz Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr* adlı eserinde diyalektik/cedel yöntemini benimsemiştir.⁶⁵ Eserde bu yöntem üzerinden Hanefî mezhebinin savunulan görüşleri; diğer mezhep usulcülerinin itiraz, soru ve gerekçelendirmeleri üzerinden kritik edilmektedir. Diyalektik sayesinde birbirinden farklı iki görüş, genelde diyalektiğin ifade biçimi olan diyalog formatında tartışılabilir. Sanki başlangıçta hiçbir şey bilinmiyormuş gibi muhalife yöneltilen sorularla hakikatin peşine düşülmekte ve yanlış doğru olandan ayrıştırılmaya çalışılmaktadır. Sonuçta muhalifin yanlış tasavvurları ortaya konmakta, bazen bu tasavvurlar tamamen reddedilirken bazen de yanlış tarafları düzeltilerek geliştirilmektedir. Sergilenen bu tutum, hakikatin peşine düşeni gerçeği bulmada bir öğrenci ve onu buldurmada bir hoca pozisyonuna yerleştirmektedir. Bu sayede ele alınan konu gerekçe, süreç ve sonuç bağlamında tartışılmaktadır.⁶⁶

Ana hatlarıyla Abdülaziz Buhârî'nin *Keşfü'l-Esrâr* adlı eserine baktığımızda eserde benimsenen diyalektik yöntem; başından sonuna sorgulayan, sorgulanan ve bu diyaloga şahitlik eden kimseyi sıkı, tutarlı, sistematik ve bütüncül düşünme platformuna çekmektedir. Sorgulayan ve sorgulanan karşılıklı sorularla bazen rol değiştirdiği için tartışmanın sürecini takip etmek her an uyanık bir zihin ve zinde-lik istemektedir.⁶⁷ İzlenen bu süreç sonunda hem Abdülaziz Buhârî, hem muhalif,

65 Abdülaziz Buhârî *Keşfü'l-Esrâr* adlı şerhinin asıl metnini yazan Pezdevî'nin *Kenzü'l-Vusûl* adlı eserde cedel yöntemini benimsediğini dile getirmektedir. Bu yöneme göre önce karşı tarafın görüşü sunulur daha sonra mesele sorgular eşliğinde işlenir. bkz. Abdülaziz Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, I, 162; Cedel ilmiyle ilgili geniş bilgi ve değerlendirme için bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Cedel", *DİA*, VII, (İstanbul: TDV Yayınları 1993), 208-210; *Keşfü'l-Esrâr*, Pezdevî'nin *el-Usul*'ünün şerhi olduğu için burada genelde Hanefîlerin benimsediği fukaha yönteminin ayrıntısına girmedik. Çünkü fukaha yönteminde göre yazılmış en önemli eserlerden olan bir eserin şerhinin, fukaha yönteminden başka bir yöntem benimsenerek kaleme alındığı zaten düşünülemez. Bu yüzden biz bu çalışmamızda fıkıh usulü eserlerinde benimsenen diyalektik yöneme *Keşfü'l-Esrâr* özelinde değinmeye çalıştık.

66 Diyalektik konusuyla ilgili geniş bilgi ve değerlendirme için bkz. Teoman Durallı, *Sorun Nedir?*, (İstanbul: Dergah Yayınları, 2019), 100-108.

67 Diyalektik bağlamında ortaya konan mesele eserde çok çeşitli soru-cevap kipleriyle zenginleştirilmektedir. Bunlardan bazıları şunlardır: Bu ifadelerden bazıları şunlardır: "gıyle:... gulnâ:... " (bkz. Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, I, 79.); "kîyle:... 'indenâ:... " (bkz. Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, I, 407.); "kîyle:... üçibe:... " (bkz. Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, IV, 186.); "kîyle:... cevabühü:... " (bkz. Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, III, 318.); "fein kâle:... nüçbühü:... " (bkz. Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, III, 529.); "yukâlû:... Kâle:... " (bkz. Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, I, 634.); "li'l-kâili en yuküle:... es-sahîhu:... " (bkz. Buhârî,

hem de bu diyaloga şahit olanlar daha doğru bir bilgiye erişmektedirler. Bazen konunun diğer mevzularla bağlantısı aynı yöntem bağlamında ele alınarak meseleye yeni boyutlar kazandırılırken, bazı durumlardaysa konunun üzerine yoğunlaşıldığı için meseleler kendi üstüne katlanarak derinleşmektedir. Bu sayede konunun kavram düzeyinde gerçekliği etraflı ve net bir biçimde ortaya konmaya çalışılmakta; olay ve hükümlerin ardındaki genel geçer ve mutlak gerekçelere ulaşılmaya çalışılmakta ve diyalog formatında neticeye bağlanan mesele, okuyanın zihninde ilgi çekici bir biçimde canlandırılmaktadır.

2.2. Yöntemin Boyutları

Diyalettiği sadece kavram boyutunda değil hüküm boyutunda da bir yöntem olarak benimseyen Abdülaziz Buhârî, elden geldiğince diyalettiği eserin her konu ve meselesinde doğruyu arayış yöntemi olarak kullanmaktadır. Eserde benimsenen bu yöntem sayesinde kavram ve hükümler tahlil ve temyiz edilmektedir. Analiz edilip inceden inceye elenen kavram ve hükümler; yeni tahlil, temyiz, mukayese ve çıkarsamaların önünü açmaktadır. Bu yüzden her tahlil ve temyiz faaliyeti, bir son nokta değil, bir sonraki çabaların zeminini inşa faaliyetine dönüşmektedir. Diğer bir ifadeyle “efrâdını câmi ağıyarını mâni” tanımlar, bu metot sayesinde elde edilmeye çabalanmakta, hükümler etraflı ve derinlemesine bu yöntem sayesinde gözler önüne serilmeye çalışılmaktadır. Ulaşılan bilgi, benimsenen uygun gerekçe, yöntem ve takip edilen süreç sonunda tekrar tekrar başkaları tarafından da test edilecek biçimde, ilgililerin önüne sunulmaktadır. Kavramların mefhumu idrak kanallarına yerleştirilmekte; kavramların ve hükümlerin kritik edilip tertip sırasına konmasıyla erişilen bilgilerin, rastlantısal olmadığı açığa çıkarılmaya çalışılmaktadır. Adeta diyalettik sürece tabi tutulan bilgi ve hükümlerin bir disiplin çerçevesinde sürekliliği ve –belli düzeye kadar da olsa– bağlayıcılığı muhataplara aktarılmaktadır.

Ayrıntıya incek olursak Abdülaziz Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr* adlı eserinde benimsemediği diyalettik metot sayesinde Pezdevî *Usul*'ünün yanlış anlaşılabilir veya yanlış anlaşılmaya muhtemel yerlerini doğrusuyla mukayeseli bir biçimde ortaya çıkar-

Keşfü'l-Esrâr, III, 208.); “ve in kâle's-sâil:... kîyle lehü:...” (bkz. Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, I, 86.); “kavlühüm:... kulnâ:...” (bkz. Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, III, 265.); “Zekera ba'zuhüm:... ve'l-cevabü:...” (bkz. Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, III, 515.); “iteraza:... üçibe:...” (bkz. Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, IV, 41.); “fe izâ kâle't-tâin:... üçibe 'anhü:...” (bkz. Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, III, 348.)

makta;⁶⁸ Pezdevî'nin âlimlerin çoğuyla⁶⁹ veya Hanefilerle çelişkiye düştüğü meseleleri mezhep sistematigi çerçevesinde yorumlamakta;⁷⁰ mezheplerin birbirinden farklıymış gibi görünen görüşlerini cem' etmekte;⁷¹ mezhepler arası hilâf ve ihtilafın amel edilirken nasıl bir semereyle/hikmetle sonuçlanacağını dile getirmektedir.⁷² Bütün bunlar yapılırken anlatımın akışını bozmayacak şekilde uzun diyalektik anlatılarla dağılan konu yer yer hulasa edilmektedir.⁷³ Konu başlarında⁷⁴ ve sonlarında⁷⁵ da verilen hulasalarla konu bütüncül, sistematik, gerekçeli ve mukayeseli bir biçimde işlenmektedir. Elde edilen hükümlerin ihtiyat⁷⁶, örf⁷⁷, haber⁷⁸, lügat⁷⁹, icma⁸⁰, şer'⁸¹, delâlet ve kıyas⁸², akıl⁸³, azimet ve ruhsat⁸⁴, kıyas ve istihsan⁸⁵ boyutları dile getirilmektedir. Bu boyutların dile getirilmesi sayesinde tartışılan meseleye hem derinlik katılmakta hem de -fıkıh alanında veya diğer ilimler alanındaki- diğer meselelerle üzerinde durulan meselenin ilişkisi ortaya çıkarılmaktadır.

Sonuç

Abdülaziz Buhârî, İslam kültür ve medeniyeti açısından klasik diyebileceğimiz bir dönemde yetişip yaşamış bir ilim adamıdır. Buhârî, sadece kendi döneminde değil sonraki dönemlerde de fıkıh usulüyle uğraşan ilim adamlarının görüş ve tercihlerine itibar ettiği ilmi bir kişiliktir. O, Pezdevî'nin *Usul'*üne yaptığı *Keşfü'l-Esrâr* adlı şerhi başta olmak üzere yazdığı kitaplar ve yetiştirdiği öğrencilerle Hanefi fıkının gelişmesine katkıda bulunmuştur. *Keşfü'l-Esrâr*, Pezdevî

68 Konuyla ilgili bir örnek için bkz. Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, III, 184.

69 Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, III, 334.

70 Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, I, 31-32.

71 Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, I, 99-102.

72 Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, II, 448; IV, 403-443.

73 Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, II, 664.

74 Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, I, 83-84; III, 531.

75 Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, I, 165-261-545-636.

76 Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, IV, 351-459.

77 Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, II, 270-490.

78 Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, II, 270.

79 Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, IV, 59.

80 Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, IV, 59-106-336.

81 Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, III, 84-298-301.

82 Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, IV, 590.

83 Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, I, 20.

84 Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, III, 84-89-106-117-118.

85 Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, III, 252-267-286-287-295-595.

Usul'ünün en istifade edilebilir ve en gözde şerhlerindendir. Dönemine kadar gelen klasik ilim anlayışının bir gereği olarak diyalektik, bu şerhte de bir yöntem olarak benimsenmiştir. Uygulanan diyalektik yöntem sayesinde birbirine muhalif görüşler bir serencam şeklinde okuyucuya sunulmaya gayret edilmiştir. Eser, fıkıh usulünün en ince ayrıntılı meselelerini ve tartışmalarını karşılaştırmalı bir şekilde, elden geldiğince konunun ulaştığı en son olgunlukta ve güzel bir sunumla Hanefi fıkıh usulü penceresinden sunmaktadır. Uzun diyaloglar halinde işlenen konu ve meseleler yer yer toparlayıcı mahiyette konu başında, ortasında ve sonlarında özetlenmektedir. Bütün bu ve buna benzer özellikleriyle *Keşfü'l-Esrâr*, ilim insanlarının fıkıh usulü geleneğini anlama ve yorumlamadaki kilit vazifesini devam ettirecektir.

Kaynakça

- Ayran, Şükrü. "Abdülaziz Buhârî'nin "Keşfü'l-Esrâr" Adlı Eserinde Ebû Hanîfe Tasavvuru," *Devirleri Aydınlatan Meş'ale: İmâm-ı A'zam Uluslararası Sempozyum Tebliğler Kitabı* içinde. Bu bildiri Eskişehir'de 28-30 Nisan 2015 tarihleri arasında Devirleri Aydınlatan Meş'ale: İmâm-ı A'zam Uluslararası Sempozyumu'nda sunulmuştur. Eskişehir: 2015.
- Ayran, Şükrü. "Abdülaziz el-Buhârî'nin *Keşfü'l-Esrâr an Usûli Fahrîlislâm el-Pezdevî* Adlı Eserindeki Usulü." Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- Bâbertî, Ekmülddîn Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed. *el-'İnâye*. Thk. Abdurrazzâk Gâlib el-Mehdî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.
- Bâbertî, Ekmülddîn Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed. *et-Takrîr li Usûli Fahrîlislâm el-Bezdevî*. Thk. Abdüsselâm Subhî Hâmid. Kuveyt: Vizâratü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 2005.
- Baltacı, Cahit. "Mektep: Osmanlılarda Mektep." *DİA*, XXIX, 6-7. Ankara: TDV Yayınları, 2004
- Bedir, Muteza. "Nesefî, Ebu'l-Berekât." *DİA*, XXXII. İstanbul: TDV Yayınları, 2006: 567-568.
- Bedir, Muteza. *Buhara Hukuku Okulu Vakıf Hukuku Bağlamında X-XIII. Yüzyıl Orta Asya Hanefî Hukuku Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2014.
- Bedir, Muteza. *Fıkıh, Mezhep ve Sünnet (Hanefî Fıkıh Teorisinde Peygamber'in Otoritesi)*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004.
- Bedir, Mürteza ve Koca, Ferhat. "Ebu'l-Usr.", *DİA*, XXXIV. İstanbul: TDV Yayınları, 2007: 264-266.
- Brökelmân, Kârl. *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî*. Çev. Mahmûd Fehmi Hicâzi ve Diğerleri. Mısır: Münazzame-tü'l-Arabiyye li't-Terbiyeti ve's-Sekâfeti ve'l-Ulûm, 1994.
- Buhârî, Alâuddîn Abdülaziz Ahmed. *Keşfü'l-Esrâr an Usûli Fahrîlislâm el-Pezdevî*. Thk. Muhammed Mu'tasımbillâh el-Bağdâdî. Beyrut: Daru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1994.
- Buhârî, Alâuddîn Abdülaziz Ahmed. *Kitabü't-Tahkîk Şerhu'l-Husâmî el-Ma'rûf Ğâyetü't-Tahkîk*. Karaçi: Matbaatü Nevelkişver, 1876.
- Duralı, Teoman. *Sorun Nedir?* İstanbul: Dergah Yayınları, 2019.
- Ebu'l-Berekât en-Nesefî. *Menâru'l-Envâr*. Çev. Soner Duman, Osman Güman ve Süleyman Kaya. İstanbul: Beka Yayıncılık, 2016.

- Hamidullah, Muhammed. "Usûlal - Fıh'ın Tarihi." Çev. Fuat Sezgin. *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* II/1(1956-57): 1-18.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. Beyrut: Mektebetü'l-Me'ârif, 1988.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdolvâhid b. Abdülhamîd b. Mesud es-Sivâsi. *Şerhu Fet-hi'l-Kadîr*. Thk. Abdurrazzâk Gâlib el-Mehdî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.
- İbnü'l-İmâd, Ebu'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed Muhammed el-Akrî el-Hanbelî ed-Dimeşki. *Şe-zerâtü'z-Zeheb fi Ahbâri Men Zeheb*. Beyrut: Dâru İbni'l-Kesîr, 1986.
- Kayapınar, Hüseyin. "Kıvâmüddîn Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Hucendî el-Kâki." *DİA*, XXIV. İstanbul: TDV Yayınları, 2001: 216.
- Leknevî, Muhammed Abdü'l-Hay. *el-Fevâidü'l-Behiyye fi Terâcimi'l-Hanefiyye*. Beyrut: Dâru'l-Er-kam, 1998.
- Ovacı, Vahap. "İslam Hukuk Metodolojisinde Akılın Teşrii Rolü. (Usûl-ü Pezdevî ve el-Mustasfâ Örne-ğinde Hüsun-Kubuh)." Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2013.
- Özaydın, Abdülkerim. "Aynicâlût." *DİA*, IV. İstanbul: TDV Yayınları, 1991: 275-276.
- Özaydın, Abdülkerim. "Kerderî, Şemsüleimme." *DİA*, XXV. İstanbul: TDV Yayınları, 2002: 276-277.
- Özel, Ahmet. *Hanefî Fıkıh Alimleri*. Ankara: Diyanet Yayınları, ty.
- Polat, Selahattin. "Kelâbâzî, Mahmud b. Ebû Bekir." *DİA*. İstanbul: TDV Yayınları, 2002: 191-192.
- Seher Muhammed Fehmi Kurdiyye. "Menhecü'l-İmâmi'n-Nesefî fi'l-Kırâa ve Eserühâ fi Tefsîrihi." Yüksek Lisans Tezi, Gazze İslam Üniversitesi Yüksek Öğretim Dekanlığı, 2001.
- Sıgnâki, Husâmuddîn Huseyn b. Ali b. Haccâc b. Ali. *el-Kâfi Şerhu'l-Bezdevî*. Thk. Fahrüddîn Seyyid Muhammed Kâni. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2001.
- Sıgnâki, Husâmuddîn Huseyn b. Ali b. Haccâc b. Ali. *Kitâbu'l-Vâfi fi Usûli'l-Fıkıh*. Suud: Ümmül Kura Üniversitesi Yayınları, 1997.
- Şeşen, Ramazan. "Buhara." *DİA*, VI İstanbul: TDV Yayınları, 1992: 363-367.
- Taşköprüzâde, Ahmed b. Mustafa. *Miftâhu'l-Ulûm fi Mevzû'ati'l-Ulûm*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ty.
- Uzunpostalcı, Mustafa. "Ahsikesi." *DİA*, II. İstanbul: TDV Yayınları, 1989: 181.
- Yaran, Rahmi. "Sıgnâki." *DİA*, XVII. İstanbul: TDV Yayınları, 2009: 164-166.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Cedel." *DİA*, VII. İstanbul: TDV Yayınevi, 1993: 2087-210.
- Yiğit, İsmail. "Kutuzî." *DİA*, XXVI. İstanbul: TDV Yayınevi, 2002: 500-501.
- Zehebî, Ebu Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *el-İber fi Haberî Men Ğaber*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1985.